

AIDA SMAILBEGOVIĆ*
(Sarajevo)

MINIJATURE U *DĪVĀNU* ḤĀFIẒA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE

Abstrakt

Dīvān glasovitoga liričara Šams al–dīna Muḥammada Ḥāfiẓa Šīrāzīja (umro c. 1390), jedno je od najznačajnijih djela klasične perzijske književnosti. Sastoji se poglavito od gazela, uz manji broj kasida i rubaija. U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev–begove biblioteke u Sarajevu, pod signaturom R–1366, sačuvan je iluminirani prijepis ovog značajnog djela, oslikan s pet minijatura. Rukopis Ḥāfiẓova *Dīvāna* iznimno je važan s više aspekata, osobito kao do danas jedino poznato djelo perzijske provenijencije u bosanskohercegovačkim zbirkama opremljeno minijaturama. Premda je do sada bio predmetom nekoliko osvrtā i predstavljanja, dosadašnja istraživanja nisu obuhvatila cjelovitu i sustavnu analizu njegove likovne opreme. U ovom će se radu stoga posebna pažnja posvetiti analizi i interpretaciji likovne opreme, a minijature će biti predmetom formalne, stilske i ikonografske analize. Cilj je istražiti odnos minijatura prema tekstu, utvrditi moguće porijeklo njihova stila te njihovo mjesto u povijesnom i kulturološkom kontekstu perzijske minijature.

Ključne riječi: islamska umjetnost, perzijska minijatura, Gazi Husrev–begova biblioteka, *Dīvān*, Ḥāfiẓ Šīrāzī

* Dr. Aida Smailbegović, viši stručni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: aida.smailbegovic@ois.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0003-0750-1791

UVODNA NAPOMENA

Rukopis *Dīvāna* Šams al-dīna Muḥammada Ḥāfiẓa Šīrāzīja (c. 715–792/1315–1390) iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke, pohranjen pod signaturom R–1366, jedan je od dragocjenijih među 10.585 kodeksa rukopisa¹ koji se ondje čuvaju. Iznimno je važan kao do danas jedini poznati kodeks perzijske provenijencije u sklopu umjetničke baštine Bosne i Hercegovine opremljen minijaturama, njih ukupno pet, oslikanih rukom nepoznata sitnoslikara u XVI stoljeću. S obzirom na to da rukopis ne sadrži podatke o prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka, okvirnu dataciju moguće je uspostaviti temeljem ikonografskog detalja prisutnog na svim minijaturama u *Dīvānu*, kao i na osnovu njegova luksuznog uveza, koji također upućuje na mjesto nastanka, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta. Nakon prispijea u Gazi Husrev-begovu biblioteku, kao *vakuf* Abdalbaki-efendije Džinića (Ġīnū-zāde), rukopis je bio predmetom nekoliko osvrta, od kojih je prvi iz 1951. u radu Hakije Kulenovića *Ukrasi i minijature u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, u kojem je podcrtana vrijednost minijatura te ostvarena kraća morfološka analiza, a samo djelo opisano kao “vrlo rijedak i sasvim neobičan primjerak orijentalne bibliografije”.² Kulenović je naveo da vrijeme nastanka rukopisa nije poznato, no da sukladno “izvjesnim okolnostima orijentalisti zaključuju [...] da potiče iz Persije, iz IX vijeka”³, tj. XV [nap. a.]. Sljedeći, detaljniji opis rukopisa nastao je dvadeset jednu godinu poslije, u radu Ismeta Rizvića *Illuminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci*. Autor također ističe vrijednost rukopisa, a njegov nastanak smješta najkasnije u XVI stoljeće na temelju činjenice “da su na minijaturama ovog rukopisa naslikani ljudi u turbanima s palicom koji su se nosili za vlade

¹ Broj donosim prema podacima navedenim na službenim stranicama Gazi Husrev-begove biblioteke. Usp.: Fond rukopisa – Gazi Husrev-begova biblioteka [8. juna 2025]. Pored ovog izvanrednog primjerka, u rukopisnoj zbirci Biblioteke čuva se još petnaest rukopisa *Dīvāna*, što nedvojbeno svjedoči o važnosti djela u Bosni i Hercegovini, među kojima su najstarija dva prepisana potkraj XV stoljeća. Usp. i: Mustafa Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019., 256. U zbirci se također čuva i nekoliko komentara ovog poznatoga djela.

² Hakija Kulenović, “Ukrasi i minijature u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, broj 1-3, god. II, Sarajevo, januar-mart 1951., 172.

³ Ibid. Autor navodi stoljeće sukladno hidžretskom kalendaru.

šaha Ismaila”,⁴ pozivajući se na relevantnu literaturu onog vremena. Rizvić je dao i opis četiri od pet minijatura te istaknuo neke od njihovih osnovnih značajki, ali ukazao i na sličnost kompozicija s drugim minijaturama koje su mu bile poznate. Kataloška obrada rukopisa izvršena je u četvrtom svesku *Kataloga rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke* (kat. br. 3165), koji je 1998. priredio Fehim Nametak, a kojim su obuhvaćena književna djela iz rukopisnog fonda Biblioteke. Među ostalim elementima koji podrazumijevaju katalošku obradu rukopisa, Nametak je iznio pretpostavku da je rukopis vjerovatno iz XVI stoljeća.⁵ Najrecentniji rad o rukopisu Ḥāfiẓova *Dīvāna* iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke je magistarski rad naslova *Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia* (Dīvān-i Ḥāfiẓ: studija perzijskog rukopisa u Bosni XVI stoljeća) Lejle Bajramović, odbranjen 2007. na Srednjoeuropskom univerzitetu (Central European University) u Budimpešti.⁶ Središnji dio ovog rada čini opis minijatura i interpretacija odnosa između teksta i slike, pri čemu se nudi dvostruko tumačenje: jedno u okviru profanog, a drugo iz perspektive sufijske tradicije. Autorica ističe da su neke od značajki minijatura u *Dīvānu* karakteristika perzijskog sitnoslikarstva XVI stoljeća, a u uvodu poglavlja u kojem opisuje i analizira ovo djelo navodi: “Rukopis je nepoznatog porijekla, a njegova se izrada datira u 16. stoljeće.”⁷

Navedena istraživanja i predstavljanja nisu ponudila niti sugerirala mjesto nastanka rukopisa, tj. nije bilo pokušaja da se rukopis pripiše određenoj školi, bilo to na osnovu njegovih minijatura ili pak uveza.⁸ Uz

⁴ Ismet Rizvić, “Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, *Analizirani Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga I, Sarajevo, 1972., 86.

⁵ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1998., 400.

⁶ Lejla Bajramović, “*Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia*”, Central European University, Budimpešta, 2007. Rad je u cijelosti dostupan putem poveznice: https://www.etd.ceu.edu/2007/bajramovic_lejla.pdf [14. juna 2025.].

⁷ Usp. *ibid.*, 51.

⁸ U svojoj knjizi *Islamska minijatura* Zagorka Janc predstavila je iluminirane rukopise na prostoru bivše Jugoslavije, a među onima koji su nastali u XVI stoljeću pod Safavidima ubraja i “Hafisov” *Divan*. Janc primjećuje da su “minijature rađene bleđim bojama i na njima sitni cvetovi ispunjavaju skoro sav slobodan prostor između figura. [...] Na minijaturama su predstavljene scene iz bitaka, gozbi, karavana sa kamilama i slično.” Zagorka Janc, *Islamska minijatura*, Izdavački zavod Jugoslavija – Spektar – Prva književna komuna, Beograd – Zagreb – Mostar, 1985.,

opis luksuznoga uveza kojim je rukopis opremljen, u ovom ću se radu prvenstveno usredotočiti na minijature, te ću putem stilske, ikonološke i ikonografske analize istaknuti njihove značajke i predložiti preciznije mjesto nastanka u kontekstu sitnoslikarskih škola koje su djelovale u safavidskom Iranu tokom XVI stoljeća. U nastavku ću se najprije ukratko osvrnuti na vrijeme i okolnosti u kojima je živio i stvarao autor ovoga poznatoga djela, te podcrtati neke od osnovnih značajki njegove poezije.

ḤĀFIZ ŠĪRĀZĪ I DĪVĀN

Široka razaranja prouzročena mongolskim osvajanjima muslimanskoga svijeta, a koja su kulminirala zauzimanjem prijestolnice hilafeta, Bagdada, potaknula su i niz korjenitih promjena u kulturi. Jedna od najznačajnijih promjena bilo je pomjeranje kulturne osovine dalje na Istok, tj. njezino dislociranje izvan prijašnjih okvira isključivo arapskoga govornog podneblja. U tim novim centrima političke moći dolazi do snažne afirmacije perzijskog kao drugog po važnosti jezika orijentalnoislamske kulture i civilizacije. Arapski je, dakako, zadržao primat kao jezik vjerskih znanosti i nauke općenito.

Upravo u periodu vladavine Mongola, uključujući i takozvani drugi val Tīmūrovih osvajanja i razdoblje njegovih nasljednika, živjeli su

37. Rukopis je neposredno spomenut i u radu Ahmeda Mehmedovića, u kojem je istaknuto da je djelo prepisano vjerovatno u XVI stoljeću te da predstavlja "jedan od rijetkih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke sa klasičnim perzijskim minijaturama." Vidi: Ahmed Mehmedović, "Hadži hafiz Muhammed Baqī Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX-XXX, Sarajevo, 2009., 229. Podrobniji opis rukopisa dat je u knjizi Hase Popare *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, što je zapravo jedan od članaka iz istoimene rubrike koje je Popara tokom proteklih godina objavio u glasilu IZ "Preporod" (1. februara 2006., br. 3/821, 43). Ondje je podcrtana važnost Ḥāfizova djela u nas i svijetu, dat detaljan opis rukopisa i uveza, te kratak opis minijatura (koji se oslanja na onaj Ismeta Rizvića), kao i provenijencija rukopisa. I Popara navodi da je vrijeme nastanka rukopisa najvjerovatnije XVI stoljeće, a pretpostavlja to prema njegovu pismu, papiru, povezu i ukrasnim elementima. Vidi: Haso Popara, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019., 75-78. Predstavljajući rukopise Gazi Husrev-begove biblioteke, ni Mustafa Jahić nije izostavio ovaj vrijedni kodeks, ističući vrijednost njegovih minijatura "u više različitih boja", te kožni uvez ukrašen "izvanrednim ornamentima i lijepim prijeklopom", no navodi da prepisivač i vrijeme prijepisa nisu poznati. Usp.: M. Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa*, 255.

autori koji su stvarali na perzijskom jeziku, a čija djela danas tvore kanonske osnove tradicije klasične perzijske književnosti kakvu poznajemo. Trojica od sedmorice “blistavih zvijezda na nebu perzijske klasične književnosti”, kako ih nazivaju historičari perzijske književnosti, živjela su upravo u ovom periodu, a to su Mawlānā Ġalāl al-dīn Rūmī, Sa’dī Šīrāzī i Ḥāfiẓ Šīrāzī. Još je jedan znakoviti faktor koji privlači pažnju: istaknuti položaj Širaza kao nove/stare prijestolnice kulture i nauke. Takav status moguće je pripisati prije svega uspješnom sustavu mecenata, te činjenici da je grad, u odnosu na druge gradove muslimanskog svijeta, uključujući i mnoga mjesta u neposrednoj blizini, pretrpio relativno slaba razaranja. Dvojica perzijskih klasika iz Širaza dosegli su svojim djelima široku i neprolaznu slavu, gotovo jednako unutar perzičnog svijeta i izvan njega, Sa’dī Šīrāzī i Muḥammad Šams al-dīn, a ovdje ću se kratko osvrnuti na potonjega, poznatijeg po nadimku Ḥāfiẓ Šīrāzī. Premda se za njegovo ime veže samo jedno djelo, tj. *Dīvān* – obimnu zbirku poezije, pretežno u pjesničkoj formi gazela, Ḥāfiẓ (umro c. 1390) i njegovo pjesništvo obilježili su XIV stoljeće. Ne samo da u njegovim pjesmama tradicija lirske poezije doseže svoj vrhunac već, sagledana i situirana u široj retrospektivi, Ḥāfiẓova poezija predstavlja sukes jedne raskošne lirske tradicije: sve što se zbivalo prije njega u perzijskoj književnosti bio je svojevrsni preludij koji je neizbježno vodio pojavi upravo takve pjesničke ličnosti, a sve što se u perzijskoj književnosti dešavalo nakon njega bilo je, u većoj ili manjoj mjeri, trajno prožeto njegovim utjecajima. Dostignuće je tim veće što Ḥāfiẓove teme nisu nove; to su praiskonske i vječne pjesničke preokupacije: ljubav, vino, ljepota, mladost, uživanje i tomu slično. No, on je o njima pjevao na specifičan način.⁹

Ključ uspjeha i neprolazne slave vjerovatno se nalazi u činjenici da je većinu njegovih stihova moguće tumačiti najmanje dvojako, jer su se u njima srele i trajno ispreplele dvije struje perzijske poezije: mistična i puteno ljubavna, od kojih je svaka imala raskošnu tradiciju i važne predstavnike prije Ḥāfiẓa Šīrāzīja. Značajan doprinos tom uspjehu dala je i gramatička struktura perzijskog jezika koja nekim svojim temeljnim

⁹ Literatura o Ḥāfiẓu Šīrāzīju, njegovom životu, poeziji i njenoj interpretaciji na perzijskom i drugim jezicima u tolikoj je mjeri obimna da je gotovo nemoguće izdvojiti jedno djelo kao polaznu osnovu. Najbliže tomu mogla bi biti studija Parvin Loloi, *Hafiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, I.B. Tauris, London, 2004.

karakteristikama podstiče višeznačnost.¹⁰ I kod Ḥāfīza, kao i kod mnogih drugih autora nakon njega koji su s manje ili više uspjeha koristili isti način pisanja, stihove je često moguće tumačiti doslovno, stvarno i realno s jedne strane, i mistično, preneseno i alegorijski s druge. Time u prvi plan dolazi koncept koji će u savremenoj nauci o književnosti dobiti istaknuto mjesto i teoretsko razmatranje, a to je horizont očekivanja čitatelja, pri čemu je Ḥāfīzova poezija i u tom smislu razotkrivajuća.¹¹ Pri tome su najbolja rješenja ona koja su najisključivija, jer dovode do potpune polarizacije na dvije skupine koje Ḥāfīzove stihove čitaju u vlastitom ključu, nastojeći pri tome protumačiti i objasniti određena rješenja i ponuditi tekstualna i druga uporišta za svoja gledišta. U toj polarizaciji i sučeljavanju, razmjeni i trenju ideja, potvrđivanja i opovrgavanja, najviše koristi ima Ḥāfīzova poezija, koja ostaje vječno mlada i aktualna. Uvažavajući stanovišta jedne i druge strane u onim slučajevima kada se ista doimaju uvjerljiva i prihvatljiva, vremenom se pojavila i treća, pomirujuća tendencija koja nastoji kombinirati dva dominantna ključa za tumačenje Ḥāfīzovih stihova.

Brojni bosanskohercegovački autori na orijentalnim jezicima pisali su pod izravnim ili posredovanim utjecajem Ḥāfīza Šīrāzija, a neki od njih, poput Ahmeda Sudija Bosnevića, ostavili su do danas relevantna djela o tumačenju njegove poezije.¹²

¹⁰ Pri tome u prvom redu mislim na nepostojanje gramatičkog roda u perzijskom jeziku, pa je zbog te svoje osobine upravo perzijski jezik bio osobito pogodan za iskazivanje dvosmislenosti.

¹¹ Iz te osobenosti, između ostalog, razvila se i tradicija predviđanja ili proricanja pomoću Ḥāfīzova *Dīvāna*, koja se na perzijskom jeziku naziva “fāl”.

¹² Zanimljivo je primijetiti da je Ahmed Sudi Bosnević jedan od rijetkih tumača Ḥāfīza koji je nastojao svjesno ostati izvan okvira rasprave o višeznačnosti njegove poezije, te je stoga napisao obiman i autoritativan filološki komentar Ḥāfīzova *Dīvāna*. O tom autoru i njegovom djelu vidi: Namir Karahalilović i Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, online izdanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014. Dostupno putem poveznice: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/download/22/21/87?inline=1 [14. juna 2025.].

*DĪVĀN ḤĀFIẒA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI
HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE*

*Opis rukopisa*¹³

Dīvān Ḥāfiẓa Šīrāzīja iz rukopisne zbirke Gazi Husrev–begove biblioteke kodeks je manjega formata, dimenzija 21,2 x 11,9 cm. Širina u hrptu iznosi 3 cm, dok je unutrašnja veličina listova oko 21,1 x 11,7 cm. Rukopis broji ukupno 196 listova izrađenih od tankog i glatkog papira žućkaste boje. Na početku i na kraju kodeksa nalaze se po dva zaštitna lista tvrđega i svjetlijea papira, dodana nakon restauratorskih zahvata. Prednja strana prvog lista na kojem počinje tekst (fol. 1r) nosi različite zabilješke i vakufske pečate, dok se na poleđini (fol. 1v) nalazi bogato iluminirani *unvan* ('unwān) ispod kojeg teku prepoznatljivi stihovi prvog gazela *Dīvāna*,¹⁴ koji u prijevodu na bosanski glase:

*Dolazi, hej krčmarice, nek se u krug čaše toče,
Sprva ljubav lahka bješe, al' zapade u teškoće.*¹⁵

Bogato dekorirani *unvan* izveden je u vidu pravokutnika, zaključen izlomljenim šiljatim lukom iz kojeg se izdižu plave vitice. Pravokutnik

¹³ Opis rukopisa temelji se na trenutnom stanju, uvidom u izvornik, nakon restauratorskih i konzervatorskih zahvata kojima je podvrgnut potkraj 2024. godine u biblioteci Āstān-i Quds-i Ražavī u Mešhedu. Izražavam srdačnu zahvalnost direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke mr. Dženanu Handžiću na susretljivosti i omogućenom izravnom uvidu u rukopis, kao i kolegi Ruhulahu Hodžiću na stručnim informacijama o restauratorskim i konzervatorskim zahvatima provedenim na rukopisu. Zahvalnost dugujem i mr. Osmanu Laviću, ranijem direktoru Biblioteke, te kolegi Emrahu Seljaciću, koji su me zadužili svojom susretljivošću.

¹⁴ U opisu se oslanjam na: Milan Pelc, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti, Sisačka biskupija, Zagreb, 2018., 11.

¹⁵ Hafiz, *Divan*, prijevod s perzijskog i pogovor Muamer Kodrić, Vrijeme, Zenica, 2023., 7. Ovaj poznati bejt jezički je kombiniran iz prvog arapskog mišrā'a i drugog perzijskog mišrā'a, a na temelju njega nastao je zaseban žanr takozvanih *sāqīnāma*, tj. poema o položaju i funkciji krčmara u islamskom misticizmu. Vidi o tome radove Namira Karahalilovića, "O tematsko-motivskom utjecaju prvog gazela Hafizovog *Divana* na jedan gazel Zijaije Mostarca na perzijskom jeziku", *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. 10, Sarajevo, 2012., 115-136, te "Kruženje čaše – od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57/2007, Sarajevo, 2008., 111-124.

uramljuje uska bordura ispunjena plavom bojom, po kojoj su naslikani sitni ornamenti u repetativnom uzorku stiliziranih četverolista i tačaka. Unutrašnjost pravokutnika i luka iluminirana je zlatnom i plavom bojom, po kojima su prosute isprepletene vitice zlatne boje te stilizirani raznobojni cvjetovi i plodovi, među kojima dominiraju oni svijetloplave i crvene boje. Središnji dio pravokutnika zauzima izduženi medaljon u kojem je bijelim slovima na zlatnoj podlozi, na mjestu koje obično sadrži naslov djela, ispisan tekst na arapskom jeziku *fa-llāhu hayrun ḥāfiẓan*,¹⁶ koji u prijevodu glasi: *A uistinu je Allah najbolji zaštitnik – Hāfiẓ – što je kalk na pjesnički pseudonim Šams al-dīna Muḥammada Šīrāzīja.*

Ispisana i oslikana polja, dimenzija 13,7 x 5,7 cm, dosljedno su smještена na svim stranicama rukopisa, uz konzistentno zadržane široke margine, osobito pri gornjem i vanjskom rubu. Tekst je ispisan njegovanim *nasta'liq* pismom, podijeljen u dva stupca koji na svim stranicama razdvajaju dvije tanke linije u zlatu, a uski prostor među njima ostaje prazan, izuzev na prve dvije stranice s tekstem (fol. 1v–2r) na kojima je decentno ukrašen tankom plavom linijom. Slobodni prostor iznad i ispod teksta na ove je dvije stranice obilato iluminiran zlatom i sićušnim stiliziranim cvjetovima. Bogatstvu dekoracije ovih stranica doprinose i dva uska pravokutnika ispunjena viticama u zlatu u kojima je ispisan tekst *ayḍan lahu*, što označava početak nove pjesme (ovdje gazela) istoga autora u nizu. Ove se oznake protežu dalje kroz rukopis, bez iluminacije, a tekst je pisan zlatnom i plavom bojom, naizmjenično. Svako ispisano i oslikano polje uokvireno je tankim zlatnim i crnim linijama, izvedenim vješto i precizno. Izuzetak je samo stranica koja nosi *unvan*, čije je polje uokvireno i tamnoplavom bojom. Na ostalim je stranicama, vjerovatno naknadno, pridodana još jedna crna, nešto šira linija, koja sada varira bojom, a čijim je dodavanjem izgled stranice nagrđen. Tekst završava na foliju 193r, dok njegova poledina ostaje prazna. Izvorno su posve prazni ostali i listovi 195 i 196, a naknadno je, tamnijom crnom tintom, na foliju 196v ispisan stih na arapskom jeziku.¹⁷ Ista je ruka na širokoj margini folija 150v ispisala stih iz *Dīvāna*, s ispravkama osnovnoga teksta. Folijacija je provedena nakon restauratorskih zahvata, a arapski su brojevi ispisani u lijevom uglu gornje margine listova (*recto*).¹⁸

¹⁶ Ovo je dio šezdeset četvrtog ajeta kur'anske sure *Yūsuf*.

¹⁷ Stihovi su arapskoga pjesnika po imenu Ibn Mayyāda (umro 766).

¹⁸ Ranije su bile paginirane tek pojedine stranice rukopisa (u lijevom uglu donje margine), što nije provedeno dosljedno. Broj folija u ovom radu navodim sukladno novoj folijaciji.

UVEZ RUKOPISA

Rukopis je opremljen luksuznim uvezom od fino obrađene tamnosmeđe kože, s integriranim preklopom na stražnjoj korici, koji se presavija preko vanjskih rubova knjižnog bloka i umeće ispod prednje korice, čime osigurava dodatnu fizičku zaštitu listovima.¹⁹ Prednja i stražnja korica ukrašene su na identičan način, u formi trodijelne kompozicije koju čine središnje polje s izduženim medaljonom (*šamsa*) i četiri kutna ornamentalna motiva, te vanjske uske bordure u kojima su utisnuti stilizirani cvjetni motivi u linearnom slijedu. Rubovi su uokvireni dvostrukom zlatnom bordurom i pedantno oblikovanom pletenicom. Istovjetnim motivima dekorirana je i površina preklopa. Sva je ornamentika izvedena u sofisticiranoj tehnici plitkog reljefa, dodatno naglašena obilatim primjenom pozlate, što je jasno vidljivo na preklopu na kojem je pozlata gotovo u cijelosti očuvana. Danas to pak nije slučaj s prednjom i stražnjom koricom, na kojima je pozlata znatno izbljedjela i nazire se tek u manjem dijelu, što dakako ukazuje na činjenicu da je rukopis bio u često upotrebi tokom minulih stoljeća. U sklopu restauratorskih zahvata zamijenjeni su hrbat te nešto uži segment koji povezuje stražnju koricu s preklopom, koji su sada izrađeni od kože tamnosmeđe boje.

Unutrašnja obloga korica presvučena je tankim slojem fino obrađene glatke kože tamnocrvene boje, po čijim su rubnim dijelovima izvedeni dekorativni okviri sastavljeni od dviju tanjih linija u zlatu i bogate pletenice, identične onoj na vanjskim dijelovima korica. Obje strane (uključujući preklop) bogato su urešene središnjim istovjetnim izduženim medaljonom te rubnim i kutnim ukrasima. Svi navedeni elementi imaju pedantno izrađene stilizirane floralne motive od fine filigranske kože, postavljene na plavoj pozadini, a njihovi rubovi oplemenjeni su pozlatom.

Gotovo identičnim uvezom opremljen je i jedan rukopis Nizāmījeve *Ḥamse*, koji se danas čuva u biblioteci muzeja Topkapı Sarayı (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi) u Istanbulu, pod signaturom H. 770, nastao u Širazu 918. godine po hidžri, što odgovara 1512–13. Lâle Uluç, jedna od vodećih istraživača u polju perzijskog knjižnog sitnoslikarstva, osobito širaskog, zaključuje da je većina širaskih rukopisa od razdoblja u kojem je završen naprijed spomenuti rukopis pa nadalje imala uvez od kože s utisnutim ornamentima i pozlatom, dok je unutarnja obloga korica

¹⁹ Usp. Duncan Haldane, "Bookbinding", BOOKBINDING (article 1) - Encyclopaedia Iranica [12. juna 2025.].

također sadržavala identične ornamente od filigranske kože, postavljene na plavoj podlozi,²⁰ jednako kao i primjerak Ḥāfīzova *Dīvāna* iz rukopisne zbirke Gazi Husrev–begove biblioteke. Navedeno predstavlja izuzetno snažno uporište za pretpostavku da je i sarajevski primjerak nastao u Širazu, žarištu razvijene umjetničke produkcije safavidskoga Irana, što će dodatno poduprijeti i podrobna analiza njegovih minijatura.

MINIJATURE U *DĪVĀNU* ḤĀFĪZA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE

Sve minijature u sarajevskom primjerku *Dīvāna* naslikane su na lijevoj stranici lista rukopisa (*recto*), identičnih dimenzija 10 x 5,7 cm. Tekst je na svim stranicama raspoređen simetrično na način da su iznad i ispod minijature ispisana po dva reda teksta, tj. dva bejta. Minijature su duž gornjega i donjega ruba od teksta odijeljene uskim pozlaćenim trakama preko kojih ponekad prelaze dijelovi ispisanog teksta, a nerijetko i pojedini elementi slike. Njihovu je visinu stoga odredio kaligraf brojem ispisanih stihova, dok je širina minijatura određena okvirom polja. Svaka od ukupno pet minijatura uvelike prati zadane okvire kadra – ujednačeni format vertikalno postavljenog pravokutnika, dok na prve tri minijature dijelovi kompozicije prelaze preko pisanoga teksta. Analizom sarajevskog primjerka ustanovljeno je da nema ispuštanja teksta, odnosno da su prisutni svi stihovi onog gazela koji je sadržajno povezan s minijaturom. To predstavlja snažno uporište za pretpostavku da su slike suvremene s prijepisom, te da nisu dodane naknadno, preko teksta, što je katkad bila praksa u cilju povećanja vrijednosti rukopisa na tržištu.²¹ Naprijed navedeno sugerira i način pripreme rukopisa: majstori su zacijelo najprije

²⁰ Vidi slikovne priloge 42–43, osobito njihove opisne legende u: Lâle Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2006., 88.

²¹ U rukopisu zagrebačke *Timūrnāme*, koji se čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, na mjestu stihova naslikane su minijature, što je također slučaj i sa primjerkom *Timūrnāme* (Lewis O. 43) iz biblioteke Free u Philadelphiji (The Free Library of Philadelphia), no nije poznato jesu li stihovi u oba rukopisa izbrisani ili su minijature naslikane preko njih. Vidi: Aida Smailbegović, “Iluminacije rukopisa Hatifijeve *Timūrnāme* u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu”, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2025., doktorski rad, 94. i napomena 274.

iscrtali polja i redove koristeći šablonu, nakon čega je kaligraf pristupio ispisivanju teksta, a naposljetku je i sitnoslikar izveo minijature.

Imajući u vidu pravilo osobito prepoznatljivo kod nekih škola perzijske minijature da se “unutrašnjost” scene smješta bliže užoj margini stranice, početak narativnog slijeda kompozicije pratimo od vanjske, široke margine, bez obzira na smjer čitanja teksta.²² S obzirom na smještaj unutar rukopisa, za sarajevski primjerak to bi značilo da se radnja na svim minijaturama prikazuje suprotno smjeru čitanja teksta.

1.1. *Zaljubljeni u vrtu*²³

Prva minijatura (fol. 29r) naslikana je između drugog i trećeg bejta četrdeset šestog gazela,²⁴ a slika dosljedno prati tekst i prikazuje intimni trenutak zabave i uživanja u vrtu, popraćen muzikom i pićem. Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Oko mene cvatu ruže, tu je vino, a i Draga,
u tom času i padišah postao bi meni sluga.
Reci svakom nek na s'jelo luč ne nosi, ne trebam ga,
jer na s'jelu večerašnjem sjaj je lišca Draginoga.
Bar je vino dozvoljeno spram učenja mog vjerskoga,
al' je meni zabranjeno, znaj, bez Tvoga lica, Draga!
Naj i harfu slušat' stalno, to je želja uha moga;
gledao bih Tvoje usne, hod pehara tog vinskoga.*

Scena prikazuje zabavu u vrtu, na kojoj glavnu ulogu ima zagrljeni par smješten uz desni rub kadra (sl. 1). Par je posjednut na pravokutnom

²² Rachel Milstein, “Persian Painting: The page and the text as determinants in the construction of pictorial space”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sv. 50 (2021), 315-316.

²³ U stručnoj su se literaturi uvriježili nazivi pojedinih scena temeljeni na njihovu opisu, ali i sadržaju tekstualnoga predloška koji slijede.

²⁴ Broj gazela i prijevod bejtova donosim prema: Hafiz Širazi, *Divan*, preveo s perzijskog Bećir Džaka, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2009., 50. Valja napomenuti da se redoslijed stihova razlikuje u sarajevskom rukopisu i verziji teksta koju koristi Bećir Džaka. Stihovi su ovdje navedeni sukladno njihovu rasporedu u rukopisu.

ćilimu purpurne boje, po čijoj su podlozi prosuti ornamenti u zlatu i crnoj boji. Muškarac je odjeven u bogato dekorirani tamnoplavi kaftan čiji rukavi sežu do lakata, ispod kojega ima košulju crvene boje, s plošnim pozlaćenim ornamentima istovjetnim onima na kaftanu. Njegovu odjeću dodatno krase crni pojas sa zlatnim tokama u vidu raznolikih geometrijskih oblika. Na glavi nosi safavidski tadž (*tāğ-i ḥaydarī*) s crnim vrškom u obliku palice i turbanom koji je tradicionalno bio omotan s dvanaest nabora, odražavajući suptilno i moćno političku ideologiju i religijsko uporište safavidske države.²⁵ Uslijed oštećenja dijelova slikanoga sloja²⁶ nije moguće jasnije razaznati rubne ukrase tkanine omotane oko turbana, koji “padaju” preko njegova prednjeg dijela, dodatno ga ukrašavajući. Žena je naslikana priljubljena uz svog družbenika, odjevena u jednostavnu haljinu žute boje, duboka izreza sprijeda, s jedva uočljivim stiliziranim floralnim ornamentima izvedenim cijelom dužinom. Na glavi ima jednostavno pokrivalo koje nosi u kombinaciji s izrazito visokom, zlatnom perjanicom optočenom dragocjenim kamenjem, što je karakteristično za širaske minijature XVI stoljeća.²⁷

²⁵ Nakon što je osnovao novo, moćno carstvo u ljeto 1501. godine, Šāh Ismā‘īl uspostavio je šiizam kao službenu državnu religiju. Dvanaest nabora na kapi simbolizira dvanaest šiitskih imama časnog *ahl-i bayta*. Opširnije vidi u: Barbara Schmitz, “On a Special Hat Introduced during the Reign of Shāh ‘Abbās the Great”, *Iran*, sv. 22, (1984), 104.

²⁶ Znakovito je to da je većina slika najteže oštećena na onim dijelovima kompozicije s prikazima ljudskih lica. To snažno sugerira mogućnost njihova namjernoga uništenja i brisanja.

²⁷ Grace Dunham Guest, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Freer Gallery of Art, Washington, 1949., 30 i slika 14, c.

Sl. 1. Zaljubljeni u vrtu, Dīvān, R-1366 (fol. 29r), Šīraz, XVI stoljeće,
Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Muškarac je jednom rukom – naslikanom pomalo nevješto – obgrlio svoju partnericu, a drugom, privijenom uz grudi, primio je pehar koji mu je netom poslužio jedan od dvojice sučelice posjednutih mladića. Oba mladića, naslikani jedan iza drugoga, prikazani su u gotovo identičnom položaju; razlikuju se samo u tome što je lijeva ruka mladića posjednutog bliže zagrljenom paru ispružena i u njoj pridržava veliki zlatni ibrik uska, visoka vrata. Pred njim je još jedna posuda – izduženi zlatni pladanj s tri nara, poslužena zagrljenom paru. Odjeća dvojice mladića služitelja posve je srodna onoj koju nosi protagonist ove radnje, ali druge boje, s neznatno diferenciranim dekorativnim uzorcima koji ju obogaćuju. Na glavi također nose safavidski tadž, no unatoč oštećenju slike ukrasi na prednjem dijelu njihovih turbana mogu se nešto jasnije razaznati.

U prvom planu kompozicije smješteni su muzičari zabavljači, također svi posjednuti na tlo, u blago polukružnom rasporedu. U donjem desnom dijelu, najbliže oku gledatelja, smještena je žena koja, sukladno stihovima između kojih se minijatura nalazi, svira na zlatnoj harfi, naslikanoj sa znatnom pažnjom i posvećenosti. Odjevena je gotovo identično kao i prvi poslužitelj, samo je boja košulje koju nosi ispod haljine znatno intenzivnija, s istaknutim ornamentima u zlatu. Na glavi ima jednako pokrivalo i ukras kao i protagonistkinja radnje. Naspram nje su, jedan do drugoga, posjednuta dvojica muškaraca, koji svojim dijagonalnim razmještajem promatračev pogled vode ka dubini prizora i glavnini radnje. Ni njihova se odjeća ne razlikuje od one koju nose ostali likovi, a sitnoslikar ih je opremio tek nešto drugačijim remenjem, te na njihovim kaftanima izveo neznatno složenije ornamente. Prvi od njih, prislonjen uz rub kadra na strani široke lijeve margine, svira na defu koji se ne spominje u stihovima, ali je jedan od najčešće prikazivanih muzičkih instrumenata na minijaturama koje prikazuju srodne scene. Premda sprva teško uočljiv, drugi muzičar svira naj prislonjen na njegove usne, pridržavajući ga u visoko podignutim rukama.

Cijeli se prizor odigrava u vrtu, horizontalno podijeljenom na prevladavajući pojas tla svijetlosmeđe boje i uski odsječak zlatnoga neba – znamenata sunca. Površina tla prekrivena je ravnomjerno raspoređenim biljkama zašiljenih listova koji se koloristički stapaju s tlom, s raznobojnim cvjetnim glavicama. Veliki dio kompozicijske plohe zauzima procvalo elegantno stablo čiji su cvjetovi – oblikom istovjetni onima prosutim po tlu – razrađeni sa zadivljujućom pažnjom i posvećenošću. Duge, vitke grane po kojima su pomno nanizani listovi identična oblika i ljupki cvjetovi izdižu se visoko i zadiru među tekst, prelazeći tanku

liniju ispunjenu zlatom, koja razdvaja oslikano i pisano polje, mjestimi-ce se ispreplićući sa slovima (*ḥarfovima*).

Istraživači perzijske minijature srodnim su scenama davali romantične nazive, od kojih bi za ovu minijaturu bio najprikladniji onaj “Zaljubljeni u vrtu”. Srodan prikaz sadržan je u primjerku *Dīvāna* iz biblioteke muzeja Topkapı Sarayı (E. H. 1650), nastalom u prvoj polovini XVI stoljeća u Širazu. Minijatura je naslikana između prvog i drugog bejta četristo devedesetog gazela,²⁸ naziva “Prizor u vrtu”, a dijelovi verbalne naracije također su posve prikladni za sadržaj koji je sitnoslikar želio ilustrirati. U ovoj fazi istraživanja moguće je, između ostaloga, uputiti i na dva zasebna folija koji su se nekoć nalazili u dvama rukopisima Ḥāfiẓova *Dīvāna*, nastalim prije sarajevskog primjerka, a na kojima je također prikazana srodna scena. Onaj stariji, nastao u Heratu i datiran u 1523–24. godinu, iz Nacionalnoga muzeja azijske umjetnosti (National Museum of Asian Art) u Washingtonu, ima minijaturu naslikanu kod prvog bejta dvjesto osamdeset petog gazela.²⁹ Drugi folij, koji se danas čuva u Harvardskim muzejima umjetnosti (Harvard Art Museums), nastao u Tabrizu oko 1530. i pripisan ruci Sultān Muḥammada, ima minijaturu kod prvog bejta stotinu pedeset sedmog gazela.³⁰ Sve navedeno govori o proizvoljnom slijedu iluminacija prema nahodjenju redaktora, priređivača, naručitelja, prepisivača ili pak sitnoslikara, čemu je zacijelo pogodovalo različito čitanje Ḥāfiẓove poezije, ali i učestalo ponavljanje pojedinih motiva kao što su vino, ples, muzika, uživanje, voljena, draga.

²⁸ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Vino toči, ruže beri, od vremena šta još želiš – / ovo ruža zorom reče; o slavuju šta ti veliš!/? // U cvijetnjaku na klupici ljubiš usne voljene; / vino piješ, djevu ljubiš – pokraj ruže mirisne.* Hafiz Širazi, *Divan*, 510. Zanimljivo je i to da je prvi stih ispisan na foliju posljednji stih četristo sedamdeset četvrtog gazela. Vidi minijaturu kod: Nasrin Rohani Neyestani, “Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)”, University of Victoria, 1987., magistarski rad, 164, slika 11.

²⁹ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Pokraj vode ispod vrbe s voljenom uz pjesmu ptica, / draga mazna i privlačna, krčmarica divnog lica.* Istraživači su minijaturi dali naziv “Lovers in a Garden”, a osnovne informacije i minijatura dostupni su putem poveznice: Folio from a Divan (collected poems) by Hafiz (d. 1390); verso: lož vers in a garden; recto: text, poem of annihilation of worldly possessions - National Museum of Asian Art [28. juna 2025.].

³⁰ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Bez lijepog lica Drage – šta mi vr'jedi ta ružica; / ni proljeću se ne divim kada nemam rujna vinca!* Ovoj su minijaturi istraživači dali naziv “Lovers’ Picnic”, a opis i minijatura dostupni su putem poveznice: Lovers’ Picnic, painting (recto), text (verso), illustrated folio from a manuscript of the Divan (Collected Works) of Hafiz | Harvard Art Museums [28. juna 2025.].

1.2. Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji

Druga minijatura (fol. 65r) sadržava scenu koja se gotovo uvijek veže za prikaze povezane s Niḡāmījevom *Hamsom*, a kojoj su istraživači dali naziv “Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji”³¹ (sl. 2). Kao što je istaknuto samim nazivom, minijaturom je prikazana jedna od najupečatljivijih scena u poznatoj tragičnoj ljubavnoj poemi, naslijeđenoj iz arapske književnosti.

³¹ Dakako, takvi su prizori prisutni i u *Hamsi* Amīra Ḥusrava Dihlavīja. Vidi primjerice folij s minijaturom kojom je prikazana ista scena: possibly Ala al-Din Muhammad | “Laila Visiting Majnun in the Desert”, Folio from a Khamsa (Quintet) of Amir Khusrau Dihlavi | The Metropolitan Museum of Art [18. juna 2025.]. Sadržaj je jednako ilustriran i kod Osmanlija, u mesneviji koju je pod utjecajem perzijskih pjesnika spjevao Fuḡūlī (umro 1556). Vidi minijaturu (fol. 116r) dostupnu putem poveznice <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84272029/f270.item> [18. juna 2025.].

Sl. 2. *Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji*, Dīvān, R-1366 (fol. 65r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Minijatura je naslikana između petog i šestog bejta sto desetog gazele, a stihovi koji ju prate savršeno su pretočeni u sliku. U prijevodu na bosanski glase:

*Bože, onog ko sjaj lune i Lejlinu devu vodi
Ti nadahni: neka prođe onuda kud Medžnun hodi!
Ti proljeće, srce, traži, svakog ljeta na livadi;
puno narcis—ruža cvate, mnog' se ašik—bulbul budi.
Ranjeno mi srce s Tvojim solufima se nagodi:
nek me smire poljupcima, mednim usnam' Ti naredi.³²
Srce slomljeno, s teretom tuge od stotinu mana,
idi jedan sladak gutljaj ti potegni, da ponovo u stanje dobro dođeš.³³*

U prvom planu kompozicije, na ulomku ružičaste stijene prekrivenom sitnim tačkastim uzorcima, posjednut je do pojasa obnaženi Medžnun, prikazan kao asketa tamnijega tena i izražene mršavosti. Oko njega su okupljene sićušne gazele i jedan zec – vjerni mu pratitelji često prisutni na srodnim prikazima.³⁴ Još jedna značajka temeljem koje je moguće zaključiti da je u pitanju prikaz Medžnuna odsustvo je pokrivala za glavu, tj. turbana. Izostanak ovoga dijela ustaljene nošnje nije posve neobična pojava, a među ostalim rijetkim slučajevima u kojima su muškarci prikazani bez turbana riječ je o likovima luđaka (poput Medžnuna) te pustinjaka.³⁵ Njegov asketski život u pustinji dodatno naglašava i činjenica da je prikazan bosonog, u istrošenim, jednostavnim hlačama. Središnji i najveći dio kompozicije zauzima prikaz deve s bogato urešenom nosiljkom i muškarca vodiča, koji svojom desnom rukom pridržava uzde deve. Vodič je odjeven posve skromno: ima jednostavan

³² Hafiz Širazi, *Divan*, 116.

³³ Ovdje treba istaknuti da se posljednji stih koji prati minijaturu, a pretposljednji u ovom gazelu sarajevskog primjerka *Dīvāna* (ispisan na narednoj stranici, fol. 65v), ne nalazi u verziji teksta koju koristi Bećir Džaka, niti u većini drugih konzultiranih verzija. Pa ipak, bez uvida u kritička izdanja perzijskoga teksta nije moguće zaključiti da li je navedeni stih zabilježen samo u sarajevskom primjerku.

³⁴ Usporedi primjerice minijaturu (fol. 97r) u bogato iluminiranom rukopisu Nizāmijeve *Hamse* (Per 171) nastalom u Širazu 1492, a koji se danas čuva u Chester Beatty Library u Dublinu. Minijatura dostupna putem poveznice: Five Poems (Khamsa), by Nizami - Chester Beatty Online Collections [18. juna 2025.].

³⁵ Robert Dankoff, "Turban and Crown: An Essay in Islamic Civilization", 30-49., dostupno putem poveznice (99+) Turban and Crown: An Essay in Islamic Civilization [16. juna 2025.].

ogrtač tamnoljubičaste boje s crno–bijelim pojasom, visoke kožne čizme iznad kojih se tek naziru narandžaste hlače, a na glavi nosi bijeli turban. Njegova desna ruka kojom pridržava uzde je podignuta, a kažiprst uperen u smjeru kretanja i smjeru odvijanja radnje. Lejla je smještena u nosiljci, ali je njezin lik djelomično vidljiv, a uslijed oštećenja slikanoga sloja njezino se lice tek neznatno nazire. Odjevena je u zelenu haljinu po kojoj su prosuti ornamenti u zlatu, a desno rame i prednji dio tijela zakriva joj draperija, bojom i detaljima identična pokrivalu njezine deve i zastoru na nosiljci. Lejlin pogled i podignuti kažiprst desne ruke, koju je ispružila kroz otvor nosiljke, usmjereni su ka Medžnunu. Na glavi ima izduženu zlatnu perjanicu, identičnu onima koje nose ženski likovi na prvoj minijaturi, a prikaz ovog luksuznog ukrasa za glavu pred šiljatim lukom kojim je zaključena nosiljka ukazuje na to da je i glavu promolila vani. Njezin smještaj u nosiljku i prisutnost pratnje nedvojbeno upućuju na visoki društveni status.

Premda se prizor odvija u pustinji, pozadina je prekrivena gusto raspoređenim floralnim ornamentima crvene, ružičaste i narandžaste boje te stiliziranim busenovima trave plave boje. Privid prostorne dubine stvaraju dva promatrača smještena iza brežuljka pred kojim se odigrava cijeli prizor. Oleg Grabar konstatira da su takvi likovi, uz nas promatrače koji smo izvan imaginarnog prostora slike, svjedoci prizora, tj. “prikazan nam je neko drugi na slici kako gleda glavnu scenu i zapravo opravdava njezin prikaz.”³⁶ Palice na njihovim turbanima, jednako kao i dijelovi stabla na prvoj minijaturi, prelaze preko jednostavne zlatne linije koja razdvaja pisano i oslikano polje, dok je jedna od njih (ona obojena u crveno) naslikana i preko teksta. Iako znatno oštećeni, ukrasi na turbanima dvojice promatrača mogu se vidjeti znatno jasnije nego oni na prethodnoj minijaturi, a njihova se lica mogu tek nazrijeti (također uslijed oštećenja). Jednako kao i na prvoj minijaturi, sitnoslikar kompoziciju dijeli horizontalno na prevladavajući, bogato dekorirani pojas tla i nešto širi pojas zlatnoga neba, čija boja sugerira da se prizor odigrava danju.

Premda često oslikavana i omiljena scena perzijskim, ali i osmanskim majstorima, osobito u Nizāmījevoj i *Ḥamsi* Amīra Ḥusrava Dihlavija te Fuẓūlijevoj mesneviji *Laylī va Mağnūn*, prizor Lejle i Medžnuna u pustinji u iluminiranim primjercima Ḥāfiẓova *Dīvāna* u ovoj fazi istraživanja čini se iznimno rijetkim. Uvid u znanstvenu literaturu i relevantne zbirke

³⁶ Oleg Grabar, “The Hidden Eye: An Approach to Persian Painting”, dostupno putem poveznice: <https://fis-iran.org/our-programs/noruz-lectures/the-hidden-eye-an-approach-to-persian-painting/> [18. juna 2025.].

ne otkriva druge poznate rukopise *Dīvāna* sa srodnim prikazom, a proširena komparativna analiza pokazat će da li je ova scena specifična samo za sarajevski primjerak *Dīvāna* iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke.³⁷

1.3. *Husrev posmatra Širīn dok se kupava*

Za ilustrativni sadržaj u sarajevskom primjerku Ḥāfiẓova *Dīvāna* skoro da i nije potrebna identifikacija pomoću teksta. Treća minijatura (fol. 75r) u rukopisu, smještena između trećeg i četvrtog bejta sto osamdeset šestog gazela (sl. 3), prikazuje jednu od scena omiljenih perzijskim majstorima: Husreva koji posmatra Širīn dok se kupava. Premda su gotovo identične kompozicije iznova karakteristične za prikaze u Niẓāmījevoj *Ḥamsi*,³⁸ nije neuobičajeno da se ranije uspostavljene i prepoznatljive ikonografske sheme, vizualni obrasci i tematski motivi koriste i prenose u druga djela (kao što je velikim dijelom slučaj i s prethodnom minijaturom). Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Šta bi bilo kad bi Selma glas mi mira uputila?
O Dragani da nav'jesti, po glasniku, zdrava bila!
Gospodaru, Ti nadahni slatku Širīn, lica mila,
ne bi li se smilovala, do Ferhada navratila!
De, oprobaj koliko bi hazni želja zadobila
kad bi mene razorenog Tvoja milost obnovila!
Časak pravde u životu vladara je veća sila
Nego kad bi sto godina ibadeta provodila!*³⁹

³⁷ Veliki je broj rukopisa Ḥāfiẓova *Dīvāna* u različitim kolekcijama arabičkih rukopisa, kako na Zapadu tako i na Istoku, stoga ovakve zaključke treba donositi s krajnjim oprezom. Za primjer navodim bogatu kolekciju Topkapı Saraya, u kojoj se čuva devetnaest rukopisa ovog djela, od kojih je jedanaest opremljeno minijaturama, a njih sedam izrađeno u Širazu. Među rukopisima je i onaj nastao u XVII stoljeću, a sadrži zadivljujući broj minijatura – petsto pedeset pet. Usp. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, Istanbul, 1961., 216-221, te N. R. Neyestani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)", 126-134.

³⁸ Na tu je činjenicu ukazivala i Grace Dunham Guest. Vidi popis petnaest rukopisa koji donosi, a u kojima je sadržana minijatura koja prikazuje istu scenu u: G. Dunham Guest, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, 36.

³⁹ Hafiz Širazi, *Divan*, 194.

Stihovima je zapravo iskazana Ferhadova čežnja za Širin, no sitnoslikar se na ovom mjestu odlučio ilustrirati sadržaj koji se uvijek veže za Husreva. Mnoge su srodne scene prikazane u rukopisima koji se danas čuvaju u različitim bibliotekama diljem svijeta,⁴⁰ a pažnju osobito privlači folij s minijaturom iz Nizāmījeve *Hamse* u Muzeju lijepih umjetnosti u Montrealu (Montreal Museum of Fine Arts),⁴¹ čija se kompozicija razlikuje tek u nekoliko detalja. S druge pak strane, u već spomenutom primjerku *Dīvāna* iz Topkapı Saraya (E. H. 1650), kod istih je stihova također naslikana minijatura, ali prikazuje posve različitu scenu iz ljubavne poeme o Husrevu i Širin,⁴² koja ovdje doista podrazumijeva Ferhada, što može sugerirati na slobodu koju je sitnoslikar imao prilikom odabira onoga što je želio naslikati ili pak želju naručitelja rukopisa, premda nije u izravnoj vezi s tekstom.

⁴⁰ Na srodnost kompozicije s onom na minijaturi u rukopisu iz Britanske biblioteke ukazao je i Ismet Rizvić, no nažalost ne navodi o kojem se konkretnom rukopisu radi. Usp. Ismet Rizvić, "Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", 87 i slika 14. Srodne su scene korištene i za prikaz Aleksandra Velikog dok promatra kupačice u jezeru, naslikane u različitim djelima. Vidi primjerice onu u *Antologiji perzijske poezije* iz XV stoljeća, koja se danas čuva u Metropolitan Museum of Art, dostupnu putem poveznice: Anthology of Persian Poetry | The Metropolitan Museum of Art [19. juna 2025.].

⁴¹ Minijatura dostupna putem poveznice: Khusraw Watching Shirin Bathing Folio from Khamsa of Nizami [18. juna 2025.]. Znatno je srodna i ona u Seattle Art Museum, nastala sredinom XVI stoljeća u Širazu. Podroban opis i minijatura dostupni putem poveznice: Khosrow Discovers Shirin at her Bath – Works – eMuseum [19. juna 2025.].

⁴² Usp. N. R. Neyestani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)", 100-101, slika 5. Ovaj primjerak *Dīvāna* nastao je pod Safavidima, u prvoj polovini XVI stoljeća. Za šturi opis rukopisa vidi i: F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, 220.

Sl. 3. *Husrev posmatra Širīn dok se kupu*, *Dīvān*, R-1366 (fol. 75r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Prizor se odvija kraj obale rijeke, zaklonjen elegantnim stablom, stijenama i brežuljkom, koji Širin omogućavaju uživanje u intimnom trenutku opuštanja, posve nesvjesna Husrevova pogleda. Prikazana je u prvom planu kompozicije, uz rub desne margine, u sjedećem položaju, razodjevena do struka, dok svoju dugu crnu kosu raščešljava zlatnim češljem. Njezin vranac, prisutan na brojnim srodnim prikazima, naslikan je i na sarajevskoj minijaturi. Prikaz konja, kojemu se vidi samo glava, vrat, dio leđa i prednje noge, stvara iluziju neprekinutosti toka rijeke i stjenovitih brežuljaka. Središnjim i najvećim dijelom kompozicije dominira tek procvalo stablo prikazano pred smeđim brežuljkom po kojem su prosuti raznobojni cvjetovi i stilizirani busenovi trave. Širinina bogato dekorirana odjeća i kruna, koja se teško razaznaje zbog oštećenja slikanoga sloja, prebačeni su preko nježne grane, blago povijene prema lijevom rubu kadra pod težinom odjevnih predmeta. Husrev je posjednut u zlatnom sedlu na svome konju Šabdīzu, a prinošenjem prsta ustima izražava divljenje⁴³ spram prizora pred njim. Sitnoslikar se konja odlučio obojiti u ružičasto i dodati mu suptilne zlatne detalje i bogati vratni ukras, jednak onome koji ima i Širin vranac. Na Husrevovu glavu stavlja turban kakav nosi i većina ostalih sudionika radnje na drugim minijaturama u rukopisu, dok vršak pokrivala i crvena palica cijelom dužinom prekrivaju dio ranije ispisanog teksta u desnom stupcu. Husrevov smještaj iza brežuljka stvara iluziju dubine slikanoga prostora, a široki odsječak zlatnoga neba i na ovoj minijaturi sugerira da se prizor zbio danju.

Premda je minijaturom prikazana jedna od najpoznatijih scena prisutna u brojnim drugim djelima, konzultiranje digitalno dostupnih resursa i uvid u relevantnu znanstvenu literaturu nisu rezultirali pronalaskom istih prizora u drugim primjercima Ḥāfīzova *Dīvāna*. Ondje su pak sitnoslikari ilustrirali dijelove poeme koji se odnose na Ferhada i Širin, poput onih “Šīrīn obilazi mliječni kanal koji Ferḥād kopa”, “Ferḥād i Šīrīn posjednuti zajedno”, “Šīrīn na konju kojeg nosi Ferḥād”, no nikada Ferhada koji ju posmatra dok se kupava, jer takav prizor nije niti opisan poemom. Da li je i ova minijatura jedinstvena samo sarajevskom primjerku *Dīvāna*, nastala vjerovatno željom naručitelja i/ili slobodom odabira koju je uživao sitnoslikar radeći na rukopisu za širu publiku kao što je ovaj, pokazat će buduća proširena komparativna analiza.

⁴³ Usp. Ivan Stchoukine, “Les Peintures Turcomanes et Šafavides d’une Khamseh de Niẓāmī, achevée à Tabrīz en 886/1481”, *Arts Asiatiques*, sv. 14 (1966), 8.

1.4. Prizor iz krčme

Jedini prikaz koji sitnoslikar sarajevskog primjerka *Dīvāna* ne smješta u krajolik jest onaj na četvrtoj minijaturi (fol. 104r), naslikan između drugog i trećeg bejta dvjesto sedamdeset devetog gazela, za koji bi najprikladniji naslov bio "Prizor iz krčme" (sl. 4). U unutrašnjosti bogato dekorirane krčme sitnoslikar je smjestio pet muških sudionika radnje koje je razmjestio u prvi i drugi plan kompozicije. Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Za vrijeme padišaha koji prašta i oprašta,
Hafiz peharnik posta, a muftija pilac, jašta.
Sufi iz ćoška tekije zasjeo je u mejhanu,
i vidje da i čuvar nosi krčag i vino smješta.
O šejhu i kadiji i skrivenom im opijanju,
jutros rano pitah pira što prodaje vino budzašta.
Reče: To nije za priču, iako si ti povjerljiv;
nego prihvati čašu i o tome ne zbori ništa!*⁴⁴

Protagonisti radnje smješteni su uz desni rub kadra, posjednuti sučelice, no nije moguće pretpostaviti da li umjetnik na njihova mjesta stavlja *šejha* i *kadiju* koji su spomenuti stihovima. Istaknutiju ulogu zacijelo ima muškarac posjednut na izdvojenom mjestu, na četvrtastu prostirku, čiji turban, uz bijelu palicu, krasi i visoka perjanica, kao jedan od simbola njegova dostojanstva i časti, ali jednako i vlasti. Sitnoslikar ovdje narušava simboličku hijerarhiju jer mu je, iako odveć uvriježeno, očito bilo nepoznato ikonografsko značenje i činjenica da je bijeli tadž bio rezervisan isključivo za Šāha Ṭahmāspa.⁴⁵ Protagonist se ističe i bogatstvom odjevnih predmeta koji su bogato dekorirani zlatnim motivima, a dodatno ga krasi i bogati remen oko struka. U desnoj ruci koju je ispružio prema muškarcu ispred sebe drži nar, dok je ovaj već usnama primakao zlatni pehar u koji je vjerovatno netom prije vino sipao krčmar naslikan uz lijevi rub kadra. Zbog težeg oštećenja slikanoga sloja, desna ruka kojom bi morao pridržavati pehar uopće se ne vidi, dok je lijevu mirno položio na koljeno. Obrve i oči su vjerovatno naknadno naglašene gustim slojem crne boje i time nagrđene. U prvom planu kompozicije

⁴⁴ Hafiz Širazi, *Divan*, 291.

⁴⁵ O tome vidi: Ebadollah Bahari, "The Timurid to Safavid Transition in Persian Painting. Artists in Limbo: New Evidence", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 52:1 (2014), 163.

smještene su goleme bačve s vinom, od kojih jedna djelomično zaklanja još jednog posjetitelja u krčmi, koji gestom lijeve ruke od krčmara pred njim traži da ga usluži vinom.

Pozadinom ostalih minijatura u rukopisu (uključujući i posljednju) prevladavaju zagasite boje, a sitnoslikar se ovdje odlučio koristiti posve drukčiju paletu, pomno dekorirajući zidove stiliziranim geometrijskim i floralnim motivima. Iluziju dubine ostvario je slikajući odsječak omiljenog motiva brežuljka koji se jasno vidi u središnjem dijelu gornjeg dijela kompozicije, kroz otvoreni prozor. Ne odolijeva izostaviti prikaz raznobojne cvjetne glavice biljaka sa zašiljenim listovima.

sl. 4. *Prizor iz krčme*, Dīvān, R-1366 (fol. 104r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Često prikazivana i u drugim djelima, poput Nizāmījeve *Hamse* i Gāzūrgāhījeva *Mağālis al-‘uṣṣāqa*, ovo je pak jedna od scena koja je prisutna i u drugim primjercima Hāfīzova *Dīvāna*, a suvremeni istraživači konstatuju da su se srodni prikazi počeli javljati osamdesetih godina XVI stoljeća.⁴⁶

1.5. Utakmica pola

Posljednja minijatura (fol. 137r) u sarajevskom primjerku *Dīvāna* iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, naslikana između šestog i sedmog stiha tristo sedamdeset osmog gazela, prikazuje utakmicu pola (*čavgān*), poznate i popularne igre koja potječe iz Perzije. Najčešće se igrala na konjima, kako je i prikazano ovom minijaturom (sl. 5), ali i brojnim drugim, sadržanim u različitim djelima poput Firdūsījeve *Šāhnāme*, Nizāmījeve *Hamse*, Gāzūrgāhījeva *Mağālis al-‘uṣṣāqa*. Premda je igra podrazumijevala dvije momčadi s više igrača, sitnoslikar se ovdje odlučio prikazati tek njih dvojicu kao svojevrsni *pars pro toto*.

Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Svaki divlji konj se smiri samo kad ga Ti osedlaš,
mirujemo na mejdanu – znak za napad dok nam ne daš.
Tvoja sablja jeste voda, r'jeka što je život dala,
stablo pravde ti posadi, posijeci kor'jen zala!
Sila sina Pešangova i golema mu snaga
stoljećima narodu će biti priča draga.
Kad Ti narav tako je divna, nikakva čuda nema
Što u pustinji Iredža raste mošus iz Hotena.*⁴⁷

Dva igrača prikazana u prvom planu snažno prodiru u središte kompozicije, od kojih onaj smješten uz desni rub kadra jaše na vrancu, dok njegova protivnika sitnoslikar posjeda na smeđeg konja. Jedan od njih snažno je zamahnuo palicom, visoko podignutom u desnoj ruci, dok je drugi svoju palicu spustio na lopticu i sprema se ubaciti ju kroz protivničke vratnice na kraju igrališta – ovdje prikazane postavljene na tanku zlatnu liniju koja razdvaja sliku od teksta. Plemićkom porijeklu igrača

⁴⁶ Usp. L. Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors*, 208 i prilog 152.

⁴⁷ Hafiz Širazi, *Divan*, 395.

svjedoče bogate perjanice koje pridržava ornament od zlata, uz neizostavni ikonografski detalj – safavidski tadž. Pozadinom dominira površina tla koloristički stopljena s brežuljcima, po kojima sitnoslikar bez iznimke prosipa ravnomjerno raspoređene stilizirane busenove trave i raznobojne cvjetove. Druge vratnice postavljene su u podnožju brežuljka, veličinom neproporcionalne onima naslikanim u prvom planu. Sitnoslikar i ovdje ostaje dosljedan obrnutoj perspektivi, pri čemu se predmet širi prema dubini slikanoga prostora, umjesto da se sužava.

Sl. 5. *Utakmica pola*, *Dīvān*, R-1366 (fol. 137r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Za prikaz prividne dubine pribjegava omiljenom rješenju perzijskih majstora: iza brežuljka smješta dvojicu promatrača koji zorno prate igru. Odsječak zlatnoga neba iza njih i ovdje sugerira da se prizor zbija danju.

Na drugim minijaturama kojima su prikazane srodne scene prikazani su paviljoni na čijim su krovovima bili smješteni muzičari, a kao karakteristiku perzijskog urbanizma XVI stoljeća autori ističu upravo kombinaciju paviljona i terena za polo.⁴⁸ No sitnoslikar sarajevskih minijatura odlučuje se prikazati samo igrače, što dakako nije usamljen slučaj, i jedna je od karakteristika širaske škole osamdesetih godina XVI stoljeća.⁴⁹ Valja napomenuti da su isti prikazi, pored rukopisa Hāfizova *Dīvāna*, sastavni dio ustaljenoga repertoara u oslikavanju djela poput Firdūsijeve *Šāhnāme* i Gāzurgāhijeve *Maḡālis al-‘uṣṣāqa*.

ZAKLJUČAK

Primjerak Hāfizova *Dīvāna* iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu predstavlja jedan od najvrjednijih kodeksa koji se ondje čuvaju. Pohranjen je pod signaturom R-1366, a u Biblioteku je dospio kao vakuf Abdulbaki-efendije Džinića (Ġīnū-zāde). Osobito je dragocjen kao do danas jedino poznato djelo perzijske provenijencije u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama opremljeno minijaturama. Premda je bio predmetom nekoliko osvrtā i predstavljanja, dosadašnja istraživanja nisu obuhvatila sustavnu analizu njegove likovne opreme niti njegova luksuznog uveza. Njegove minijature, koje sa stajališta historije umjetnosti imaju najveću vrijednost u rukopisu, u ovom su radu podvrgnute podrobnoj formalnoj, stilskoj i ikonografskoj analizi. Teme prepoznate na minijaturama sarajevskog primjerka *Dīvāna* su sljedeće: *Zaljubljeni u vrtu* (fol. 29r), *Laylīn posjet Maḡnūnu u pustinji* (fol. 65r), *Husrev posmatra Šīrīn dok se kupā* (fol. 75r), *Prizor iz krčme* (fol. 104r) te *Utakmica pola* (fol. 137r). Stihovi su savršeno pretočeni u sliku, osim na minijaturi *Husrev posmatra Šīrīn dok se kupā* (fol. 75r), u kojima se zapravo spominje Ferhad, no sitnoslikar se ipak odlučio za ovaj poznati i omiljeni prikaz među perzijskim majstorima. Analizom sarajevskog primjerka ustanovljeno je da nema ispuštanja teksta, odnosno da su prisutni svi stihovi onog gazela koji je sadržajno povezan s

⁴⁸ Usp. L. Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors*, 205.

⁴⁹ Ibidem, 203, bilješka 25.

minijaturom. To predstavlja snažno uporište za pretpostavku da su slike suvremene s prijepisom, te da nisu dodane naknadno, tj. preko teksta, što je katkad bila praksa u cilju povećanja vrijednosti rukopisa na tržištu.

S obzirom na to da rukopis ne sadrži podatke o prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka, datiranje je uspostavljeno upravo temeljem analize njegovih minijatura, odnosno ikonografskog detalja (safavidski tadž) prisutnog na svim minijaturama u *Dīvānu*, koji je dataciju usmjerio prema XVI stoljeću. Još precizniju dataciju djela u drugu polovinu XVI stoljeća dopušta scena s krčmom te prikaz utakmice pola samo s dva igrača, što je, sukladno zaključcima suvremenih istraživača, karakteristično za širasku školu osamdesetih godina XVI stoljeća. Određivanju vremena i mjesta nastanka sarajevskog rukopisa doprinio je i njegov luksuzni uvez, a njegova je detaljna analiza i usporedba s drugim poznatim uvezima iznova nametnula XVI stoljeće i grad Širaz. Riječ je dakako o rukopisu čija se izrada ne može povezati s narudžbom nekog od vladara ili pak uglednika safavidskog Irana XVI stoljeća, već je nastao kao komercijalni primjerak priređen za tržište i imućniju klijentelu.

Provedena komparativna analiza minijatura sarajevskog primjerka *Dīvāna* ukazala je na njihove specifičnosti u odnosu prema ostalim dostupnim iluminacijama u ovom poznatom djelu Ḥāfiẓa Šīrāzīja te omogućila njihov smještaj u povijesnom i kulturološkom kontekstu perzijske minijature.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

[Šams al-dīn Muḥammad Ḥāfiẓ Šīrāzī], *Dīvān*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, R-1366

LITERATURA / REFERENCES

Bajramović, Lejla, "Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia", Central European University, Budimpešta, 2007., https://www.etd.ceu.edu/2007/bajramovic_lejla.pdf [14. juna 2025.].

Bahari, Ebadollah, "The Timurid to Safavid Transition in Persian Painting. Artists in Limbo: New Evidence", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 52:1 (2014), 157–204.

- Dunham Guest, Grace, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Freer Gallery of Art, Washington, 1949.
- Grabar, Oleg, "The Hidden Eye: An Approach to Persian Painting", <https://fis-iran.org/our-programs/noruz-lectures/the-hidden-eye-an-approach-to-persian-painting/> [18. juna 2025.]
- Haldane, Duncan, "Bookbinding", BOOKBINDING (article 1) – Encyclopaedia Iranica [12. juna 2025.]
- Hafiz, *Divan*, prijevod s perzijskog i pogovor Muamer Kodrić, Vrijeme, Zenica, 2023.
- Jahić, Mustafa, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019.
- Janc, Zagorka, *Islamska minijatura*, Izdavački zavod Jugoslavija, Spektar, Prva književna komuna, Beograd – Zagreb – Mostar, 1985.
- Karahalilović, Namir; Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, online izdanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014. https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/download/22/21/87?inline=1 [14. juna 2025.]
- Karahalilović, Namir, "O tematsko-motivskom utjecaju prvog gazela Hafizovog *Divana* na jedan gazel Zijaije Mostarca na perzijskom jeziku", *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. 10, Sarajevo, 2012., 115–136.
- Karahalilović, Namir, "'Kruženje čaše' – od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57/2007, Sarajevo, 2008., 111–124.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, Istanbul, 1961.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1998.
- Kulenović, Hakija, "Ukrasi i minijature u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, broj 1–3, god. II, Sarajevo, januar–mart 1951., 168–172.
- Loloi, Parvin, *Hafiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, I.B. Tauris, London, 2004.
- Mehmedović, Ahmed, "Hadži hafiz Muhammed Baqi Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX–XXX, Sarajevo, 2009., 225–238.
- Milstein, Rachel, "Persian Painting: The page and the text as determinants in the construction of pictorial space", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sv. 50 (2021), 313–356.

- Neyestani, Nasrin Rohani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501–1722)", University of Victoria, 1987., magistarski rad.
- Pelc, Milan, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti, Sisačka biskupija, Zagreb, 2018.
- Popara, Haso, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev–begove biblioteke*, Gazi Husrev–begova biblioteka, Sarajevo, 2019.
- Rizvić, Ismet, "Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev–begovoj biblioteci", *Anali Gazi Husrev–begove biblioteke*, knjiga I, Sarajevo, 1972., 75–90.
- Schmitz, Barbara, "On a Special Hat Introduced during the Reign of Shāh 'Abbās the Great", u: *Iran*, sv. 22 (1984), 103–112.
- Smailbegović, Aida, "Iluminacije rukopisa Hatifijeve Tīmūrnāme u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu", Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2025., doktorski rad.
- Stchoukine, Ivan, "Les Peintures Turcomanes et Şafavides d'une Khamseh de Niẓāmī, achevée à Tabrīz en 886/1481", *Arts Asiatiques*, sv. 14 (1966), 3–16.
- Širazi, Hafiz, *Divan*, preveo s perzijskog Bećir Džaka, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2009.
- Uluç, Lâle, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2006.

MINIATURES IN THE *DĪVĀN* OF ḤĀFIZ ŠĪRĀZĪ FROM THE MANUSCRIPT COLLECTION OF THE GAZI HUSREV-BEG LIBRARY

Summary

The *Dīvān* of the celebrated lyrical poet Shams al-dīn Muḥammad Ḥāfiẓ Šīrāzī (d. c. 1390) ranks among the most significant works of classical Persian literature. It consists primarily of ghazals, some qasidas and ruba'is. An illuminated manuscript of the *Dīvān* is held at the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo under the call number R-1366. It contains five miniatures. This manuscript of Ḥāfiẓ' *Dīvān* is particularly noteworthy as it represents the only preserved illuminated manuscript in the Bosnian manuscript collections that contains miniatures of Persian provenance. Even though it has been hitherto briefly overviewed, showcased, and presented, scholars so far did not provide a comprehensive description of its decorative programme. This paper aims at analysing and interpreting the *Dīvān* illustrations in R-1366, with particular attention accorded to its miniatures in a formal and systematic study of their iconographic features in an attempt to determine the possible origin of its miniatures' style, contextualizing the Sarajevan illuminated copy of the *Dīvān* in a broader cultural landscape of Persian miniature painting. This study also examines the relationship between the miniatures and the relevant passages in the text.

Keywords: Islamic art, Persian miniature painting, Gazi Husrev-beg Library, *Dīvān*, Ḥāfiẓ Šīrāzī